

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

Продовжується розповідь про кампанію пошуку «прихованих троцькістів» на Україні, розпочату в 1934 р. Однією з її жертв став голова Держплану УСРР Ю. М. Коцюбинський.

Разом з Ю. М. Коцюбинським у справі № 1170 («контрреволюційна троцькістська організація»), вирок за якою було винесено в 1935 р., проходили: помічник прокурора Західно-Сибірського краю І. Д. Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Б. Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору «Укргіпроводу» Б. С. Раппопорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. А. Тун, референт Донецького облплану Г. Л. Винокур, професор Харківського університету В. Д. Бронов, зав. сектором бібліографії Книжкової палати О. А. Бервицький-Варфоломеев, заступник зав. партвідділом газети «Комуніст» Е. А. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, а на момент арешту ректор Київського державного університету Р. С. Левік, заступник головного редактора УРЕ І.-Б. А. Шведов, зав. районним відділом народної освіти Кам'янець-Подільського райвиконкому А. П. Альошин-Цикерман, зав. плановим управлінням об'єднання «Сталь» Б. Й. Шульман, заступник зав. Донецького облплану Л. В. Кризов, зав. сектором капітального будівництва Держплану УСРР С. М. Крамер, заступник начальника Управління народногосподарського обліку України М. Р. Павлов, начальник фінсектору «Укрсклофарфору» М. А. Боровий, заступник зав. житлового відділу Харківської міськради О. А. Махлак, директор Мерефінського заводу по виготовленню скла А. С. Левітін, журналіст Й. А. Левітов, доцент Харківського фінансово-економічного інституту П. А. Костецький, заступник зав. ГОСО Раднаркому УСРР А. С. Решал, начальник адміноргсектору об'єднання «Сталь» Б. Ф. Лейбовський, колишній працівник НКВС у Харкові, а на момент арешту безробітний І. С. Решал, начальник адміністративного управління «Індбудови» Г. Д. Глейх.

Перші арешти у цій справі розпочалися ще у 1934 р. І тоді ж з'явилися перші бажачі дати свідчення про наявність «прихованої» троцькістської організації. Зокрема, 31 жовтня 1934 р. Г. Л. Винокур написав велику за обсягом заяву на ім'я В. А. Балицького. В ній він нагадував, що почав давати свідчення невдовзі після арешту, досить докладно висловлював своє «нинішнє ставлення до троцькізму», а на закінчення формулював прохання — «дати мені такий, нехай найважчий іспит, який надав би мені можливість довести щирість моєї заяви, надав би мені можливість повернутися в ряди борців за справу партії».

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1.

5 листопада 1934 р. на ім'я уповноваженого секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Грозного написав заяву Е. А. Штейнберг. «В результаті наших бесід,— говорилося, зокрема, в заяві,— продумавши й проаналізувавши всю свою діяльність, яка була спрямована проти генеральної лінії партії, я дійшов висновку про необхідність надання повної критики й викриття до кінця антипартійної роботи троцькістських угруповань в ВУАМЛІНі й ІЧП *... Цією своєю заявою я розпочинаю надання докладних свідчень... Я знаю, що якщо я чимось можу хоч малою мірою спокутувати свою провину перед партією, так це тим, що я до кінця допоможу викрити контрреволюційну діяльність троцькістів, а також мою діяльність у організації».

3 листопада 1934 р. оперуповноважений секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Б. І. Борисов (Коган) прийняв заяву від Р. С. Левіка, котрий визнавав, що «справді брав участь у контрреволюційному угрупованні... В цьому угрупованні були троцькісти і націоналісти».

13 листопада 1934 р. Р. С. Левіка допитали В. А. Балицький та П. П. Постишев. Прочитуємо уривок з протоколу цього допиту:

«Запитання тов. Балицького: З ким контрреволюційна група, до якої Ви входили, підтримувала зв'язки у Москві?

Відповідь: Мені зв'язки контрреволюційної групи, до якої я входив, у Москві не відомі. Я тільки знаю, що у 1932 р. учасник групи Бервицький намагався зв'язатися у Москві з Сирцовим. Чи зв'язався він, мені не відомо.

Запитання тов. Балицького: Хто входив до контрреволюційної групи у ВУАМЛІНі?

Відповідь: В групу у ВУАМЛІНі входили: я — Левік, Шведов, Трублаєвич, Наумов, Винокур, Шахар, Рубач, Карпенко та Блюдов. Близькими до групи були Семківський та Гуревич...

Запитання тов. Балицького: По лінії контрреволюційної організації чи підтримували Ви зв'язок з Коцюбинським?

Відповідь: Особисто я зв'язок з Коцюбинським не підтримував. Я знав, що він колишній троцькіст і ми вважали його «своєю» людиною. Наумов говорив зі мною про необхідність Коцюбинського, як «свою» людину, ввести до складу президії ВУАМЛІНу й призначити директором Інституту економіки...

Запитання тов. Постишева: З ким з працівників Української Радянської Енциклопедії («УРЕ») підтримувала зв'язок Ваша група?

Відповідь: В Українській Радянській Енциклопедії зв'язок нами підтримувався з Фалькевичем...

Запитання тов. Балицького: Чи є контрреволюційна група в ВУАМЛІНі замкненою, самостійною та дикою групою?

Відповідь: Ні. Я знаю, що наша група в ВУАМЛІНі є тільки ланкою єдиної контрреволюційної організації...».

15 грудня 1934 р. «покаянну» заяву до НКВС УСРР написав І. Д. Фалькевич. Цікаво, що в цей час єдину свою провину він вбачав у тому, що повинен був прийти «в ЦК або в НКВС», коли «рвав з троцькістами».

Однак уже на початку 1935 р. (зокрема, на допиті 16 січня) І. Д. Фалькевич дав розгорнуті свідчення про програму «троцькістської організації», визнав, що входив до її «центру».

Як вже зазначалося, Ю. М. Коцюбинський відповідно до рішень Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. був направлений до Москви, «у розпорядження ЦК ВКП(б)», де й намагався шукати захисту, категорично відкидаючи висунуті проти нього обвинувачення.

* ІЧП — Інститут червоної професури.

Однак виправдатись йому не вдалося: його висилають до Алма-Ати, а у лютому 1935 р. заарештовують¹.

Насамперед йому пригадали минулу участь у троцькістській опозиції. Зокрема, на допиті 10 лютого 1935 р. на запитання, чи брав він участь у «троцькістській контрреволюційній діяльності», він відповів: «Наприкінці 1923 р. я примкнув до троцькістської опозиції, моя діяльність в рядах троцькістської опозиції тривала до першої половини 1927 р. ».

Було поставлене ще одне запитання: «У чому виявлялася Ваша участь у троцькістській діяльності?»

Ю. М. Коцюбинський відповів: «Моя особиста участь полягала ось у чому: 1) з кінця 1923 р. і протягом 1924 р. я виступав на зборах партійного активу як відвертий троцькіст. Пам'ятаю, що такі виступи мали місце в Харкові на районних зборах Основ'янської партійної організації, на міських зборах партійної організації м. Харкова, а також у Москві на зборах активу Замоскворецького району по доповіді тов. Кагановича.

2) У 1925 р. я активної троцькістської діяльності не здійснював, те ж треба сказати про більшу частину 1926 р. З листопада 1926 р. під впливом бесід з Ауссемом у Харкові і Раковським у Москві починається активізація моєї троцькістської діяльності».

Саме приналежність Ю. М. Коцюбинського до троцькістської опозиції відіграла фатальну роль у його подальшій долі. Тим більше, що він приховав ці сторінки своєї біографії під час партійної чистки в 1934 р. Взагалі про цей епізод у політичній діяльності Ю. М. Коцюбинського раніше практично не згадувалося, хоча відомо, що ще у жовтні 1925 р. ЦКК ВКП(б) за доставку до Москви листа опозиційного змісту оголосила йому сувору догану, яку згодом замінила на догану. В 1927 р. Коцюбинський підтримав опозицію, підписавши «заяву 83-х»². Але потім звернувся до ЦК ВКП(б) з листом, в якому повідомляв про відхід від опозиції.

У червні 1928 р. ЦКК прийняла постанову: «Вважати питання про партійний стан Коцюбинського вичерпаним його заявою, у якій він визнає помилки опозиції, заявляє, що фракційної роботи не вів і що лінію партії вважає цілком правильною»³⁻⁴.

Ці та багато інших сторінок біографії Ю. М. Коцюбинського, на нашу думку, потребують серйозного переосмислення істориками. Відомо, що сімнадцятирічним гімназистом він, син українського письменника М. М. Коцюбинського, вступає до більшовицької партії, веде підпільну роботу. В 1917 р. прапорщик Коцюбинський — член Військової організації при Петроградському комітеті РСДРП(б), виконує відповідальні доручення, формує червоногвардійські загони. Був заарештований Тимчасовим урядом за участь у липневих подіях. Як член Петроградського Військово-революційного комітету брав безпосередню участь у Жовтневому збройному повстанні, придушенні заколоту Керенського-Корнілова.

У середині грудня 1917 р. він повертається на Україну, де стає членом першого радянського уряду — Народного секретаріату, ви-

¹ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 321.

² На допиті 10 лютого 1935 р. Ю. М. Коцюбинський визнав, що входив до нелегальної троцькістської організації в Харкові у 1927 р. і в тому ж році головував на її зборах. Серед керівних троцькістських діячів він назвав В. Х. Ауссема, М. В. Голубенка, Т. Мягкову. На запитання, чи не вважає він дворушництвом свою позицію і те, що він приховував її, Ю. М. Коцюбинський відповів: «1) Вважаю, що дворушництва не було, оскільки партії це було відомо; 2) на чистці у 1929 р. я повідомив тов. Сахаровий про те, що у бутність мою троцькістом я вів фракційну роботу і 3) вважаю, що з мого боку було абсолютно неправильним і малодушним не повідомляти про це... під час чистки 1934 р.»

³⁻⁴ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— С. 320.

конує обов'язки секретаря у військових справах, очолює загони, які розгромили на початку 1918 р. війська Центральної Ради.

Ось як про це говорилося у виданому 1987 р. енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень: громадянська війна на Україні»: «У січні 1918 — головнокомандуючий військами Української Радянської Республіки, керував операціями по визволенню Києва від військ контрреволюційної Центральної Ради»⁵. У зв'язку з цим варто звернути увагу, що саме це нині використовується для того, щоб інкримінувати Коцюбинському зрадництво інтересів українського народу. Так, письменник В. Терен писав: «Полковник Іван Ніс колись зрадив і віддав Петру І на розтерзання Батурин, а Юрко Коцюбинський допомагав задушити молоду українську державу»⁶.

Такого роду оцінки значно стимулювала публікація у 1990 р. «Листа без конверта», що його написав 28 січня 1918 р. до Ю. М. Коцюбинського С. О. Єфремов. (Тут маємо справу із свого роду історичним парадоксом: одна майбутня жертва сталінізму пише також майбутньому «ворогові народу», хоча обое стояли на різних ідейно-політичних платформах, по-різному розуміли справу служіння своєму народові).

Прочитуємо листа С. О. Єфремова: «Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвально обернули Київ — це серце України й красу землі нашої — в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасті нахвалки свої справдили — одне ім'я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квітки на його могилу. Але я не вагаючись кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що його очі не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду українську волю...

До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу зогижують, бруднять, каляють. І хоч у десятих водах мийте їх — не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло»⁷.

Однак ні минулі незаперечні заслуги Ю. М. Коцюбинського в справі утвердження радянської влади на Україні, ні його аргументи у спробах довести, що він ще у 20-ті рр. розірвав з опозицією, не змогли вплинути на тих, хто вишукував троцькістську «змову». Збереглася заява на ім'я В. А. Балицького, написана Ю. М. Коцюбинським. З неї стає зрозумілим, яких саме свідчень вимагали від нього. Зокрема, в заяві говориться про те, що майже на кожному допиті Коцюбинський просив надати можливість «викласти всі мої свідчення про мою минулу троцькістську діяльність у вигляді заяви... Мені в цьому... відмовлено. Козельський, Брук, Григоренко сказали, що папір та чорнила мені будуть надані тільки для опису діяльності троцькістського центру на Україні в період 1931—1934 років, що минуле для них і так зрозуміле і їх не цікавить».

Ю. М. Коцюбинському намагалися нагадати й те, що перебуваючи за кордоном (свого часу він був повпредом України в Австрії, а у 1925—1930 рр. працював радником посольств у Австрії та Польщі), він міг мати контакти з опозиціонерами, котрі також були на дипломатичній роботі.

У 1935 р. Ю. М. Коцюбинському вистачило мужності відкинути висунуті обвинувачення. Твердо тримався він і на очних ставках. Так, 8 березня 1935 р. оперуповноважений секретно-політичного відділу

⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 288.

⁶ Терен В. Виберемо собі свободу // Вечірній Київ. — 1991. — 14 березня.

⁷ Єфремов С. Лист без конверта // Літературна Україна. — 1990. — № 75.

УДБ НКВС УСРР Григоренко зробив очну ставку Г. Л. Винокуру та Ю. М. Коцюбинському. Ось уривок з протоколу цього допиту:

«Запитання Винокура: У своїх свідченнях на слідстві Ви вказували, що у 1932 р. в період Вашого перебування у Москві Лошонів у бесіді з Вами про роботу контрреволюційного троцькістського підпілля інформував Вас про роль Коцюбинського у контрреволюційній троцькістській організації на Україні. До чого зводилася ця інформація Лошоніва про Коцюбинського?

Відповідь Винокура: Я з кінця 1931 р. був зв'язаний по лінії нелегальної троцькістської організації з Наумовим... У кінці 1932 р. я був у Москві у Лошоніва і інформував його про відомі мені дані про нелегальну троцькістську діяльність у Харкові... Лошонів висловив здивування з приводу того, що я не інформований про роботу і склад центру на Україні, вважаючи, що я повинен бути включений до числа осіб, безпосередньо зв'язаних й близьких до центру. Цю свою думку запропонував мені повідомити Наумову і тоді ж згадав, що керівником українського нелегального троцькістського центру є Коцюбинський Ю. М.

Запитання Коцюбинському: Слідству відомо, що Ви з 1931 р. до дня Вашого арешту були керівником контрреволюційної троцькістської організації. Слідство знов вимагає від Вас дати відверті правдиві свідчення про свою контрреволюційну діяльність.

Відповідь Коцюбинського: Я вже повідомляв слідству, що ні до якої контрреволюційної троцькістської організації ні у 1931 р., ні в наступні роки я не належав і про існування її не знав.

Запитання Винокура: Що Вам ще відомо, як активному учаснику троцькістської організації, про роль у цій організації Коцюбинського?

Відповідь Винокура: ...Наумов підтвердив повідомлене мені Лошонівим про Коцюбинського як керівника троцькістського центру, назвав й інший склад — Раппопорта, Фалькевича і себе (Наумова).

Запитання Коцюбинському: Чи визнаєте Ви, що були зв'язані по лінії контрреволюційної діяльності з Наумовим, як членом керівного троцькістського центру Вами очолюваного?

Відповідь Коцюбинського: Ще раз повторюю, що ніякого відношення до підпільного контрреволюційного троцькістського центру я не мав і про нього не знав, а тому і з Наумовим у справах цього центру не був зв'язаний».

Однак у обвинувальному висновку, що його затвердив В. А. Балицький, ім'я Ю. М. Коцюбинського називалося першим у складі «всеукраїнського троцькістського центру»⁸. «Характерною особливістю викритої контрреволюційної троцькістської організації, — зазначалося в цьому документі, — є її дворушницькі настанови, що застосовувалися троцькістами протягом усієї контрреволюційної діяльності... Блок з націоналістами, прямими агентами західних інтервентів, поставив троцькістів у перші ряди фашистської агентури, яка здійснює на Україні підготовку інтервенції».

Після таких серйозних обвинувачень постановою особливої наради при НКВС СРСР від 1 квітня 1935 р. 18 осіб були позбавлені волі на 5 років, 2 — на 3 роки, Я. А. Тун, Г. Л. Винокур — на 5 років заслання, Е. А. Штейнберг та Б. Й. Шульман — на 3. 17 травня 1935 р. постановою тієї ж наради «за контрреволюційну троцькістську діяльність» (без кваліфікації дій за статтями кримінального кодексу) засланням

⁸ Далі було названо імена інших «керівників» — І. Д. Фалькевича, Д. Б. Наумова-Лекаха, Б. С. Раппопорта-Дар'їна, Я. А. Туна.

строком на 5 років був підданий і Ю. М. Коцюбинський⁹. Заслання він відбував у с. Каргасок Західно-Сибірського краю.

Та й після цього боротьба з «прихованими» троцькістами тривала. Зокрема, 19 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про вилучення зінов'євсько-троцькістської та націоналістичної літератури». Було прийнято таке рішення:

«1. Зобов'язати всі обкоми КП(б)У, під відповідальність других секретарів, покласти край огульним «чисткам» бібліотек та фактам вилучення з них літератури за списками Головліту.

2. негайно провести вилучення з бібліотек України зінов'євсько-троцькістської літератури за списком, затвердженим ЦК ВКП(б). Вилученню підлягають також видані на Україні переклади зазначених у цьому списку книжок.

3. Затвердити вилучення виданих на Україні зінов'євсько-троцькістських та націоналістичних книжок (дивись додаток). Усі вилучені книжки здати до обласних органів НКВС.

4. Дозволити залишити по два примірники вилучених видань у таких бібліотеках: ЦК КП(б)У, УАМЛІНу, ІЧП, УАН та обласних бібліотеках.

5. Просити ЦК ВКП(б) затвердити вилучення виданої на Україні (видавництвом «Український Робітник») брошури Зінов'єва «Громадянська війна в Австрії»¹⁰.

У додатку до цього рішення наводилися прізвища авторів, книги котрих вилучалися. Серед них — Б. Д. Антоненко-Давидович, В. Я. Вражливий-Штанько, П. З. Ванченко, М. К. Вороний, О. Ф. Влизько, Г. Д. Епик, М. Г. Куліш, М. П. Любченко, Г. М. Косинка, В. О. Мисик, В. Л. Полішук, Г. Й. Майфет, А. С. Панів, В. П. Підмогильний, Є. П. Плужник, Д. Н. Фальківський, В. Ф. Штангей, Г. Д. Шкурупій, Б. Й. Тенета, Я. А. Тун, М. Олійник, О. Олесь, Навроцький, В. Мишкіс, Луценко, П. П. Лісовий, І. Н. Лакиза, П. С. Козланюк, П. Й. Капельгородський, Д. П. Гордієнко¹¹.

В 1935 р. було ліквідовано республіканське товариство політкаторжан. Питання про це розглядалося 2 червня на Оргбюро та Політбюро ЦК КП(б)У. Було прийнято таке рішення:

«1. За відсутність більшовицького керівництва і більшовицької пильності в роботі обласних відділів товариства політкаторжан, внаслідок чого склад членів товариства виявився засміченим контрреволюційними елементами (націоналістами, меншовиками, есерами, троцькістами, що підпадали під репресії при радянській владі), які зовсім безнаказано проводили антирадянську роботу і займалися пропагандою ворожих більшовизму ідей (в доповідях, лекціях, літературі, приватних бесідах) — оголосити догану старостам обласних відділів: Київського — т. Міхно, Харківського — т. Завіцькому, Дніпропетровського — т. Козлову, Одеського — т. Криворукову.

2. Вказати Президії Всеукраїнської ради політкаторжан на те, що з її боку не було проявлено достатньої пильності і контролю над діяльністю обласних відділів товариства, як і особливо над видавничою роботою самої Ради.

3. Заборонити товариству політкаторжан вести самостійну видавничу роботу. Видавництво товариства ліквідувати.

4. Заборонити товариству політкаторжан займатись організацією доповідей, лекцій, бесід, а також проводити будь-яку масово-політичну

⁹ У 1956—1957 рр. ці постанови відмінено визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР та військового трибуналу Московського військового округу. Карні справи названих осіб припинено за відсутністю в їх діях складу злочину.

¹⁰ Держ. архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 50, 51.

¹¹ Там же, арк. 85—89.

роботу (в тому числі шефську) — без санкцій ЦК КП(б)У в кожному окремому випадку.

5. Доручити Культпропу ЦК КП(б)У:

а) пильно перевірити всю літературу, яка видана товариством за останні роки;

б) переглянути всі експонати і перебудувати роботу музеїв товариства»¹².

Згорталася й діяльність Українського відділення товариства старих більшовиків. 13 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядає питання про ліквідацію справ і майна цієї організації.

«Закінчення будівництва житлового будинку товариства старих більшовиків передати Управлінню справ ЦК КП(б)У.

Передати Управлінню справ ЦК КП(б)У ліміти і кошти на це будівництво. Будинок закріпити за Управлінням справ ЦК КП(б)У.

Після закінчення будівництва 10 квартир надати колишнім членам товариства старих більшовиків, 4 квартири робітникам обкому, 4 — ІЧП, 4 — УАМЛІНу, решта квартир — робітникам ЦК КП(б)У.

Дачу товариства у Святошині передати в розпорядження ЦВК УСРР.

Надлишок коштів товариства на I.VI, асигнованих на ремонт і обладнання дачі (35 740 крб.), на утримання дачі (45 920 крб.), а також на матеріальну допомогу членам товариства (34 376 крб.), передати ЦВК УСРР для використання за прямим призначенням.

Всі справи і архіви товариства передати до Істпарту ЦК КП(б)У»¹³.

1936-й рік ознаменувався новою хвилею боротьби проти колишніх «опозиціонерів» в Україні. Сигнал було подано з центру. 9 лютого 1936 р. НКВС СРСР дав на місця директиву про ліквідацію троцькістсько-зінов'євського підпілля, посилення репресій проти виключених з партії в процесі партійної перевірки колишніх троцькістів та зінов'євців¹⁴. 25 березня 1936 р. Г. Г. Ягода в листі Сталіну, посилаючись на «одержані під час арештів та обшуків прибічників Л. Д. Троцького свідчення, повідомляв про посилення їх контрреволюційної діяльності й пропонував: усіх троцькістів, які перебувають на заслання, заарештувати й направити до далеких таборів; троцькістів, виключених з партії під час останньої перевірки партійних документів, вилучити і рішенням Особливої наради також направити до далеких таборів строком на 5 років; троцькістів, звинувачених у причетності до терору, судити й усіх розстріляти»¹⁵.

Цей лист, за сталінською вказівкою, надіслали на «експертизу» А. Я. Вишинському, який 31 березня 1936 р. письмово підтвердив доцільність намічених заходів. Того ж дня Г. Г. Ягода надіслав начальникам УНКВС оперативну директиву: «Основним завданням наших органів на сьогодні є термінове виявлення та найповніший розгром до кінця всіх троцькістських сил, їх організаційних центрів і зв'язків, виявлення, викриття й репресування всіх троцькістів-дворушників»¹⁶. 20 травня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймається рішення, яким, власне, санкціонується нова хвиля репресій проти колишніх учасників троцькістської опозиції»¹⁷. У Москві розпочинається активне збирання «компромату». Одним з перших у квітні 1936 р. органами НКВС по Західно-Сибірському краю (там, де на заслання перебував Ю. М. Коцюбинський) заарештували М. І. Муралова. Він, як і деякі інші заарештовані діячі, почав давати свідчення.

¹² Там же, спр. 374, арк. 153—154.

¹³ Там же, спр. 375, арк. 11.

¹⁴ «Параллельный антисоветский троцкистский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 216.

¹⁵ Там же.— С. 216—217.

¹⁶ Там же.— С. 217.

¹⁷ Там же.

Не був обійдений увагою органів і Ю. М. Коцюбинський: постановою особливої наради при НКВС СРСР від 27 травня 1936 р. його направляють у виправно-трудоий табір «за контрреволюційну троцькістську діяльність», тобто за ті ж дії, за які 17 травня 1935 р. було заслано до Західно-Сибірського краю.

В липні — серпні 1936 р. від обвинувачених у справі так званого «об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» Л. Б. Каменева, Г. Є. Євдокимова, І. І. Рейнгольда, Ю. О. Дрейцера було одержано свідчення про існування ще й «паралельного антирадянського троцькістського центру», в якому «лідерство» стали приписувати Г. Л. П'ятакову.

10 серпня 1936 р. з Києва у ЦК ВКП(б) М. І. Єжову і у НКВС СРСР Г. Г. Ягоді телеграфом повідомили, що у свідченнях заарештованого М. В. Голубенка є інформація про те, що ніби-то Г. Л. П'ятаков керував українським троцькістським центром¹⁸. Про те, як велось слідство, розповів у лютому 1956 р. Б. І. Борисов (Каган): «У 1936 році був заарештований у м. Дніпродзержинську й доставлений у м. Київ у СПВ УДБ НКВС УСРР Голубенко М. В....

Голубенко М. В. на слідстві у 1936 році зізнався в активній троцькістській діяльності і назвав Коцюбинського як учасника керівного троцькістського центру на Україні. У подальшому Голубенка я відвозив у Москву в ГУДБ НКВС СРСР і він брав участь на процесі П'ятова як свідок обвинувачення...

Якщо не помиляюся, на початку 1936 року спеціально приїхали до Києва працівники СПВ ГУДБ НКВС СРСР Люшков, Каган із завданням викрити троцькістську організацію на Україні. Вони взяли участь у допитах заарештованого, здається, Нерчука...¹⁹. Потім нас, слідчих, через деякий час ознайомили з протоколами допиту Нерчука, підписаними Люшковим²⁰ і Каганом, в яких Нерчук зізнався в участі в терористичній організації, що готувала терористичні акти проти Косіора, Постишева та Балицького...

Слідом за Нерчуком була заарештована значна група викладачів ряду навчальних закладів Києва й привезені з інших міст заарештовані там окремі колишні активні троцькісти».

Згадав колишній співробітник НКВС і про те, що М. В. Голубенка викликали в ЦК ВКП(б) і що М. І. Єжов у присутності деяких керівників НКВС СРСР проводив очну ставку з Г. Л. П'ятаковим. При цьому М. В. Голубенко цілком підтвердив свої свідчення.

Б. І. Борисову (Кагану) у лютому 1956 р. було поставлено і таке запитання: «Які об'єктивні дані мали органи НКВС про троцькістську діяльність Коцюбинського Ю. М. після його відходу від троцькізму у 1928 році?»

Відповідь: «Крім свідчень інших заарештованих, будь-яких інших доказів з цього питання органи НКВС, по-моєму, не мали».

На думку Р. Я. Пирога, вибір Ю. М. Коцюбинського на роль одного з керівників «українського троцькістського центру» не був випадковим, оскільки від «керівника» союзного троцькістського центру Г. Л. П'ятова можна було легко протягнути нитки злочинних зв'яз-

¹⁸ Там же.— С. 218.

¹⁹ Йдеться про М. А. Нерчука.

²⁰ Г. С. Люшков брав участь і у розслідуванні в 1936 р. справи так званого «антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру». В 1938 р. він втік за кордон, де зробив заяву, в якій, зокрема, зазначалося: «Диявольські методи Сталіна приводили до падіння навіть вельми досвідчених і сильних людей. Його заходи породили багато трагедій. Це відбувалося не тільки завдяки істеричній підозрілості Сталіна, а й на основі його твердої рішучості позбавитися від усіх троцькістів і правих, котрі є політичними опонентами Сталіна і можуть становити політичну небезпеку у майбутньому...» («Антисоветский объединенный троцкистско-зиновьевский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 183).

ків до Коцюбинського. По-перше, ще в роки громадянської війни вони разом працювали на Україні, входили до групи «лівих» у керівництві КП(б)У. По-друге, обидва причетні до троцькістської опозиції у 20-і рр. І нарешті, Коцюбинський — зять Є. Б. Бош, яка свого часу фактично була дружиною Г. Л. П'ятова²¹.

5 жовтня 1936 р. група працівників НКВС УСРР прибула до Сибіру і без санкції прокурора заарештувала Ю. М. Коцюбинського. Звідти він був доставлений у Москву, а потім до Києва, де утримувався у в'язниці при НКВС. Справу Коцюбинського вели безпосередньо Б. В. Козельський, працівники секретно-політичного відділу С. С. Брук, П. М. Рахліс та інші.

7 жовтня Ю. М. Коцюбинському було пред'явлено обвинувачення в тому, що «він керував контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією, яка готувала терористичні акти над керівниками партії і радянської влади».

На відміну від допитів 1935 р., коли Ю. М. Коцюбинський відкидав звинувачення у троцькістській діяльності після 1930 р., тепер він визнав себе винним у створенні за завданням Г. Л. П'ятова троцькістського центру на Україні. Наведемо уривок з протоколу допиту 15 жовтня 1936 р.:

«Запитання: На слідстві у 1935 р. Ви були викриті як один з керівників контрреволюційної троцькістської організації на Україні. Ви тоді заперечували.

Зараз Вас викрито низкою нових даних і свідченнями членів центру троцькістсько-терористичної організації як одного з керівників цієї організації. Чи маєте Ви намір продовжувати свій опір?

Відповідь: Приналежність мою до контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації я визнаю. Я повністю хочу зізнатися у своїй контрреволюційній роботі і як один з керівників цієї організації. Я розповім все, що знаю про діяльність організації до свого арешту у 1935 році.

Запитання: На який період припадає відновлення Вашої активної контрреволюційної троцькістської роботи після 1927 року?

Відповідь: У 1927 р. перед від'їздом своїм на роботу у Варшавське повпредство я здійснював активну троцькістську роботу, був організаційно зв'язаний у Москві з П'ятовим і Преображенським і на Україні з троцькістськими центрами у Харкові й Києві. В середині 1928 року я за пропозицією ЦКК подав формальну заяву про відхід від троцькізму, по суті залишався троцькістом і зв'язку з троцькістами не поривав.

Перебуваючи у Варшаві, зі мною зв'язувалися П'ятов, Сокольников й Уфимцев».

А ось свідчення, що їх дав Ю. М. Коцюбинський 16 жовтня 1936 р.:

«Запитання: На допиті 15 жовтня Ви засвідчили, що у 1930 р. за вказівкою П'ятова Вами був відновлений зв'язок з троцькістами Голубенком і Логиновим, разом з якими Ви поставили за мету залучення до троцькістської організації нових троцькістських кадрів. Хто персонально в той період Вами був залучений до троцькістської організації?

Відповідь: У першу чергу я звернув увагу на працівників Держплану, де я у той час працював — Крамера, Соколів, Крижова, Басе-хіс, Єфімова і Неунівако...

Запитання: Таким чином, у період 1930—1931 рр. Вами було організовано троцькістську групу у Держплані УСРР. Так?

Відповідь: Так, восени 1931 р. мною було організовано троцькістську групу у Держплані УСРР у складі перелічених мною вище осіб.

²¹ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— С. 322.

Всіх цих осіб я прагнув висувати по роботі, зміцнювати їх авторитет у Держплані.

Запитання: Свідченнями заарештованих членів троцькістського центру Голубенка і Логінова Вас викрито як одного з керівників троцькістської організації на Україні, котрий входив до складу центру цієї організації. Ви визнаєте це?

Відповідь: Так, визнаю, що входив до складу центру троцькістської організації, що виник восени 1931 року.

До складу центру, крім мене, входили Логінов і Голубенко.

Запитання: За чиєю директивою було створено центр, за Вашою власною ініціативою, чи Ви отримали директиву про створення такого центру?

Відповідь: Влітку 1931 р. Логінов їздив до Берліна в складі делегації господарських працівників, направлених для реалізації чотири-мільйонного німецького кредиту.

У Берліні Логінов бачився з П'ятаковим і той йому сказав, що троцькістська робота на Україні здійснюється вкрай погано...

Для того, щоб налагодити зв'язок і поліпшити якість керівництва, П'ятаков запропонував обговорити питання про створення центру...

У свою чергу, заарештований 12 вересня 1936 р. у Свердловську Г. Л. П'ятаков підтвердив, що керував троцькістською організацією на Україні, передав М. В. Голубенку, Ю. М. Коцюбинському та іншим директиву Л. Д. Троцького про «перехід до шкідництва». Характерно, що спочатку, на допитах і очних ставках у вересні 1936 р. Г. Л. П'ятаков категорично відкидав висунуті проти нього обвинувачення, однак невдовзі, після відповідної «обробки», почав давати свідчення²².

На процесі антирадянського троцькістського центру («паралельний антирадянський троцькістський центр»), який відбувся 23—30 січня 1937 р. у Москві, Г. Л. П'ятаков також згадував Ю. М. Коцюбинського та інших «заколотників» з України:

«Вишинський: Що ви робили у проміжок часу між одержанням вами листа від Троцького в 1931 році та вашою другою появою в Берліні у 1932 році?

П'ятаков: В цей час я був зайнятий відновленням старих троцькістських зв'язків. Я зосередився головним чином на Україні. Коли я розмовляв з Логіновим в Берліні, ми з ним домовилися стосовно організації українського троцькістського центру. Зв'язок з цим центром був моїм основним зв'язком...

Насамперед ми відновили українські зв'язки. Це Логінов, Голубенко, Коцюбинський та Лівшиць, обвинувачений у даній справі. Ми домовилися спочатку з Логіновим, а згодом з іншими стосовно того, що вони створять українську четвірку»²³.

Восени 1936 р. свідчення проти Ю. М. Коцюбинського та інших осіб, котрим приписувалася участь у «троцькістсько-терористичній

²² Ще у липні 1928 р. була заарештована дружина Г. Л. П'ятова, в якій вилучили деякі матеріали про його діяльність в опозиції у 20-ті рр. В серпні 1936 р. М. І. Єжов запросив його до себе і зачитав свідчення М. В. Голубенка та І. І. Рейнгольда. Г. Л. П'ятаков кваліфікував їх як «наклепи», а винним себе вважав у тому, «що не звернув увагу на контрреволюційну роботу своєї колишньої дружини». У записці Сталіну про цю зустріч М. І. Єжов писав, що Г. Л. П'ятаков «просить надати йому будь-яку форму (на розсуд ЦК) реабілітації. Зокрема, від себе вносить пропозицію дозволити йому особисто розстріляти всіх засуджених до розстрілу по процесу, в тому числі й свою колишню дружину... Незважаючи на те, що я йому вказав на абсурдність його пропозиції, він все ж настійно просив повідомити про це ЦК» («Параллельный антисоветский троцкистский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 219).

²³ Судебный отчет по делу антисоветского троцкистского центра, рассмотренному Военной коллегией Верховного суда Союза ССР 23—30 января 1937 года.— М., 1937.— С. 29.

організації» на Україні дали також К. Б. Радек та Л. П. Серебряков. Слід особливо підкреслити, що на активізацію дій у формуванні справи цієї «організації» вплинули серйозні політичні рішення, прийняті в центрі. 25 вересня 1936 р. Й. В. Сталін та А. О. Жданов надіслали Л. М. Кагановичу, В. М. Молотову та іншим членам Політбюро ЦК ВКП(б) із Сочі телеграму, в якій вказувалося на «необхідність» зміцнення керівництва каральними органами і активізації репресивної політики. Ця телеграма стала підставою для зміщення Г. Г. Ягоди. Наркомом внутрішніх справ був призначений М. І. Єжов, який при цьому залишався на посаді секретаря ЦК і голови КПК при ЦК ВКП(б)²⁴.

29 вересня 1936 р. приймається постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів», в якій зазначалося: «Необхідна розправа з троцькістсько-зінов'євськими мерзотниками, що охоплювала б не тільки заарештованих, слідство у справі яких уже закінчено, і не тільки підслідних на зразок Муралова, П'якова, Білобородова та інших, справи котрих ще не закінчені, але й тих, які були раніше заслані»²⁵. Настанова Сталіна про викриття «справжнього троцькістського центру», підписана ним як директива, цитована постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про необхідність розгрому троцькістів свідчили про те, що перед органами НКВС гранично відверто ставилося завдання організувати черговий гучний політичний процес над найбільш відомими в минулому учасниками троцькістської опозиції. Ще активніше почала формуватися «заколотницька периферія», наявність якої мала «підтвердити» серйозність задумів «контрреволюціонерів» у центрі.

Одним з таких «підтверджень» стала справа «троцькістсько-терористичної організації» на Україні, вирок у якій було винесено Військовою колегією Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. До розстрілу з конфіскацією майна засудили 37 осіб: Б. С. Раппопорта-Дар'їна, керуючого базою «Союззаготгалантерея» Г. А. Берсена, професорів М. І. Мухіна, М. А. Нирчука, Г. Г. Звада, Я. С. Розанова, наукових співробітників ВУАМЛІНу І. Н. Дорошенка, Д. Л. Ігнатюка, С. А. Посвольського, наукового співробітника УАН Н. В. Білярчика, викладачів Р. Я. Люмкіса та В. В. Глухенка, наукового співробітника Інституту єврейської культури Х.-Б. Й. Лехтмана, керівника кафедри економіки Вищої сільськогосподарської школи П. М. Кауфмана, заступника начальника управління ЦК Червоного хреста УСРР Б. М. Нижника, зав. кафедрою Київського авіаінституту А. А. Розанова, викладача Київського медичного інституту Г. Ф. Самойловича, начальника адміністративно-господарського відділу Держбанку у Дніпропетровську І. Д. Жукова, начальника управління капітального будівництва Наркомздраву РСФРР Й. О. Гольденберга, директора контори «Сахалінпостач» у м. Одесі П. В. Калашникова, інженера Одеського управління Чорноморського пароплавства Й. Я. Покрасова, заступника зав. районного земельного відділу П. І. Єфимочкина, директора московської фабрики декоративних тканин М. С. Мирошникова, професорів Київського університету Л. Я. Штрума, Л. Б. Черніна, Є. І. Перліна та Г. Н. Лозовика, викладача Київського педагогічного інституту Л. Н. Сахновського, секретаря учбової частини Київського педагогічного інституту О. А. Левіта, контролера відділу технічного контролю швейної фабрики ім. Горького у Києві Л. І. Вайнберга, порт'є київського готелю «Континенталь» Я. А. Почина, доцента Харківського медичного інституту І. П. Криженка, науковця Ф. К. Давиденка, викладача Харківського сільськогосподарського інституту В. П. Мусієнка, зав. районним відділом народної освіти Сталінського

²⁴ «Параллельный антисоветский троцкистский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 221.

²⁵ Там же.

району м. Києва Д. І. Цибрія, начальника сектора культури, науки і кадрів Далекосхідного крайового управління народного господарства М. К. Осадчого, члена-кореспондента УАН М. Х. Орлова.

Сфабриковані під постійним і цілеспрямованим контролем Б. В. Козельського, «троцькістські справи» раптово і вельми трагічно вплинули на долю самого начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР.

(Далі буде)

Продолжается рассказ о кампании поиска «скрытых троцкистов» на Украине, начатой в 1934 г. Одной из ее жертв стал председатель Госплана УССР Ю. М. Коцюбинский.

М. В. Коваль (Київ)

Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.)

На архівних, а також зарубіжних джерелах у статті розкривається маловивчена тема, пов'язана з геноцидом нацистів щодо єврейського населення та поданням йому допомоги і підтримки з боку українців у різних районах республіки.

Серед незліченних моторошних військових злочинів нацистів найстрахотливішою за жорстокістю, розмахом і наслідками була кампанія по винищенню єврейського населення. На превеликий жаль, засилля примусово насаджуваних фальшивих концепцій та ідеологічних стереотипів, заложниками котрих стали історики України, як і взагалі СРСР, не дало свого часу можливості приділити належну увагу цій, одній з найбільш «хворих» тем історіографії другої світової війни. Апаратні ідеологи, вилучивши з обігу поняття «єврейське питання», «єврейська культура», «єврейська історія», часто-густо замінюючи навіть саму назву народу — «євреї», що бере початок у глибині віків, на штучний новотвір «радянські люди», тим самим вивели тему холокауста з поля зору дослідників.

Діставши, нарешті, можливість вийти з болота догматизму та політичної кон'юктурщини на «чисті води» наукової думки, українські історики зразу ж побачили, що вивчення проблеми масового геноциду євреїв на Україні у 1941—1944 рр. їм треба розпочинати, по суті, «з нуля». При цьому слід враховувати, що винищення євреїв було частиною тієї загальної катастрофи, яку пережив весь народ України, ставши жертвою нацистських маньяків і душогубів. Але якщо «слов'ян, зокрема українців, вбивали переважно за політичними ознаками, то євреїв, незважаючи на їхні погляди, — лише за національними.

Щоб краще зрозуміти суть єврейсько-українських стосунків у роки німецької окупації, слід врахувати невизначений статус єврейського населення на Україні. До того ж у лихі роки сталінських зlodіянь вікові взаємовідносини між українцями та євреями, які традиційно мали досить міцну господарську основу, у ряді місцевостей політизувалися, що створювало сприятливі умови для можливого зростання антисемітських настроїв, трансформації неприязних іноді взаємин з побутових в етнічні. Цією обставиною дуже спритно скористалися нацисти.

На час вторгнення до СРСР у фашистській Німеччині було вже вироблено необхідні пропагандистські кліше, за якими євреїство ототожнювалося з комунізмом, а «більшовицька радянська держава» розглядалася, відповідно до постулатів «Майн кампф», як «здійснена з боку